

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ, ЗУМОВЛЕНОГО СУСПІЛЬНОЮ НЕОБХІДНІСТЮ

Клименко О.М.,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник,

завідуюча сектором законопроектних робіт

Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті досліджуються конституційні основи формування та розвитку в Україні правового інституту примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю, обґрунтовуються позиції щодо вдосконалення окремих конституційних положень.

Ключові слова: конституційні основи; правовий інститут; примусове відчуження об'єктів права приватної власності.

В статье исследуются конституционные основы формирования и развития в Украине правового института принудительного отчуждения объектов права частной собственности, обусловленного общественной необходимостью, обосновываются позиции по совершенствованию отдельных конституционных положений.

Ключевые слова: конституционные основы; правовой институт; принудительное отчуждение объектов права частной собственности.

The article examines the constitutional basis for the formation and development of the legal institution of private property objects expropriation due to public necessity in Ukraine. Some positions to improve certain constitutional provisions are justified.

Keywords: constitutional basis; legal institute; private property objects expropriation.

Чільне місце в системі національного законодавства України посідає Конституція України. Нею визначаються основи суспільного і державного устрою, а відповідно, засади правового регулювання найважливіших суспільних відносин. Дослідженню засадничих функцій Конституції в аспекті формування та розвитку правових інститутів і законодавства України вітчизняні вчені приділяють чимало уваги. Окремі питання цієї проблеми висвітлені в працях Ю. М. Бисаги, В. С. Журавського, А. М. Колодія, В. Ф. Погорілка, О. В. Пушкіної, П. М. Рабіновича, А. О. Селіванова, В. М. Селіванова, О. В. Скрипнюка, Ю. М. Тодики, Ю. О. Фрицького, В. М. Шаповала та ін.

Водночас не дослідженими залишаються питання конституційних основ щодо формування окремих правових інститутів, які визначені в Конституції України. Таким є інститут примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю (ч. 5 ст. 41 Конституції України). Аналізу цієї проблеми присвячена дана стаття.

Науковці до функцій Основного Закону зазвичай відносять забезпечення ним таких фундаментальних соціальних цінностей, як збереження цілісності, консолідація суспільства; підтримування балансу між особистими, груповими та загальними інтересами; демократизм державного і суспільного ладу, дотримання прав і свобод людини [1, с. 60–64; 2, с. 3–4; 3, с. 110–111].

Конституційний Суд України характеризує Конституцію як головне джерело національної правової системи, що є також базою поточного законодавства (п. 3.1 мотивувальної частини Рішення від 12 лютого 2002 р. № 3-рп/2002 [4]).

Серед основних ознак Конституції України, на наш погляд, слід назвати те, що вона визначає основоположні засади державного і суспільного устрою, спрямована на забезпечення суспільної стабільності, а відповідно, балансу різних суспільних (публічних і приватних) інтересів, і в цьому ракурсі визначає напрями правового регулювання найбільш значущих суспільних відносин.

Конституційні засади інституту примусового відчу-

ження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах, що водночас входять до складу конституційних гарантій права приватної власності, закріплені в положеннях ч. 5 ст. 41 Конституції України. Згідно з нею примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Наведені унормування, по суті, концентрують основні принципи конституційно-правової моделі примусового відчуження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах, однак її системне значення розкривається в правових зв'язках цих норм з іншими конституційними приписами.

Так, зазначені норми кореспондуються із загальними засадами конституційного ладу, зокрема, у сфері суспільних відносин власності та реалізації права власності на землю (статті 13, 14 Конституції України); щодо суспільного розвитку на засадах економічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15); забезпечення екологічної (ст. 16), економічної та інформаційної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 17), правопорядку в Україні (ст. 19). Перелічені засади визначають загальні конституційні цінності, в яких втілені суспільні інтереси.

Як слушно зазначив І. В. Гладуняк, основні суспільні інтереси завжди пов'язані з системою прав і свобод громадян держави, які не лише формально фіксуються в Конституції, а й мають реально забезпечуватись нею як правовим актом найвищої юридичної сили, якому властива ознака прямої імперативної дії [5]. Тому виправдані є зазначені вище приписи у поєднанні з нормами про примусове відчуження об'єктів права приватної власності розглядати у зв'язку з іншими положеннями Конституції України, що стосуються прав і свобод людини і громадянина, зокрема: встановлюють гарантії права приватної власності (ст. 41) та визначають межі державного втручання у сферу прав і свобод людини в умовах воєнного та надзвичайного стану (ст. 64), за якими встановлені загальні гарантії прав і свобод людини і громадянина урівноважуються обов'язками перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості (статті 21, 22, 23, 24); закріплюються засади національного правового режиму для іноземців (ч. 1 ст. 26); гарантії права на житло (ч. 1 ст. 47); охорони культурної спадщини та культурних цінностей народу (частини 4, 5 ст. 54, ст. 66); захисту прав і свобод людини і громадянина (ст. 55); відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); доступу до права, правової визначеності та передбачуваності у своїх правах і обов'язках (статті 57, 59); додержання законності (ст. 68).

Закріплення в Конституції України загальних засад як конституційного ладу, так і окремих правових інститутів характеризує її установчу функцію. Регулятивне значення Основного Закону полягає в його верховенстві всистемі нормативно-правових актів України та прямій дії його норм, а системно-утворююча роль — в установленні системних правових зв'язків між окремими елементами правової системи. Відтак Конституція України в контексті розвитку певного правового інституту, у цьому разі — інституту примусового відчуження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах, забезпечує комплексність і системність його конституційно-правового регулювання в праві України, а

також організаційно-конституційну єдність державного управління у певній сфері суспільних відносин.

Особливістю зазначеного правового інституту є його конституційна природа, що походить із системи прав і свобод людини і громадянина. Про це свідчить, зокрема, те, що вперше основні принципи цього інституту були закріплені у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка є складовою Конституції Франції. Крім того, положення про примусове відчуження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах закріплені у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України. У зв'язку з цим їх треба розглядати насамперед у сенсі конституційних гарантій права приватної власності, а саме: у загальному плані — щодо забезпечення непорушності права приватної власності; у випадках же допустимого Конституцією втручання у це право — встановлення такого правового режиму щодо здійснення цих заходів, який би гарантував забезпечення інтересів приватного власника, щодо якого вони застосовані.

Належність до системи прав і свобод людини і громадянина обґрунтовує необхідність законодавчого оформлення інституту примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю. Адже відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина. Дане положення кореспондується з приписами ст. 19 Основного Закону, які встановлюють загальні засади правопорядку в Україні, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, при тому, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, які передбачені Конституцією та законами України. Улогічному зв'язку з ними знаходиться і вимога ч. 5 ст. 41 Основного Закону щодо законодавчого оформлення примусового відчуження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах. Аналіз наведених конституційних положень у взаємозв'язку свідчить про системне закріплення в Конституції України принципу законності щодо примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю.

Однак із наведеними положеннями дисонує формулювання ч. 2 ст. 57 Конституції України, з якого випливає, що права і обов'язки громадян можуть визначатися як законами, так і іншими нормативно-правовими актами.

Враховуючи приписи ч. 1 ст. 92 Основного Закону, вважаємо, що визначення прав і свобод людини і громадянина, їхніх гарантій, а також обов'язків громадянина має здійснюватися виключно у формі закону. Водночас на забезпечення тих чи інших прав і свобод людини і громадянина можуть видаватися різні нормативно-правові акти, у тому числі підзаконні, що відповідно до принципу правової визначеності (певності) у сфері прав і свобод людини і громадянина мають бути доведені до відома населення. Тому аналізоване положення ч. 2 ст. 57 Конституції України заслуговує на відповідне уточнення з метою узгодження його з іншими конституційними нормами. Прийнятною, на наш погляд, видається така його редакція: «Закономи, що визначають права і свободи людини і громадянина, обов'язки громадянина, а також інші нормативно-правові акти, прийняті на забезпечення реалізації таких прав, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом».

Водночас потрібно відзначити важливість стабільності Основного Закону у закріпленні конституційного

обов'язку держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3). У зв'язку з цим його припис ч. 1 ст. 157, яким встановлено, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, доцільно було б доповнити, передбачивши неможливість таких змін і щодо скасування чи звуження гарантій прав і свобод людини. Запропоновані вдосконалення Конституції України мають значення для посилення гарантій не лише права приватної власності, а й усієї системи конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційна належність цього інституту до системи прав і свобод людини і громадянина зумовлює недискримінаційний характер здійснення таких заходів. Так, Конституцією України щодо системи прав і свобод людини і громадянина встановлені загальні гарантії недискримінації: усі люди визнаються вільними і рівними у своїй гідності та правах (ч. 1 ст. 22), мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ч. 1 ст. 24). Водночас принцип рівності суб'єктів права власності перед законом закріплений серед загальних засад конституційного ладу (ч. 4 ст. 13 Конституції України). Таким чином, принцип недискримінації під час примусового відчуження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах одержав належне закріплення в Основному Законі України.

Принципи законності та недискримінації належать до загальних конституційних засад. Водночас конституційна модель примусового відчуження об'єктів права приватної власності ґрунтується на спеціальних принципах цього інституту. До таких спеціальних принципів належать принципи винятковості, суспільної необхідності та компенсаційності примусового відчуження об'єктів приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю, що також закріплюються в Конституції та мають узгоджуватися з іншими конституційними положеннями.

Щодо системного закріплення в Конституції України принципу винятковості примусового відчуження об'єктів права приватної власності слід звернути увагу на те, що норма ч. 5 її ст. 41 про можливість застосування таких заходів лише як винятку з мотивів суспільної необхідності кореспондується з приписом ч. 1 ст. 64, за яким конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Поряд із цим зазначені положення ст. 41 Конституції України, якими встановлена правова можливість обмеження права приватної власності у крайній формі втручання, а саме позбавлення (припинення) цього права, зокрема в умовах воєнного або надзвичайного стану, не узгоджуються з обсягом обмежень, визначених у ч. 2 ст. 64 Конституції України, згідно з якою в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Аналіз змісту цього припису дає підстави для такого його тлумачення. По-перше, в особливих умовах встановлюватися можуть лише окремі обмеження прав і свобод, що вказує на часткове обмеження прав і свобод, тобто обмеження їх в окремій частині. Адаже про обмеження окремих прав і свобод не йдеться, а відповідно тлумачити його в сенсі крайнього обмеження, яким є припинення права, не можна. По-друге, такі обмеження можуть бути встановлені як тимчасові, що також ставить під сумнів правомірність застосування за цією нормою крайніх форм обмеження, зокрема припинення права, гарантованого Конституцією України. Наведене свідчить про доцільність узгодження зазначених положень ч. 5 ст. 41 та ч. 2 ст. 64 Конституції України. З цієї метою пропонуємо таку редакцію ч. 2 ст. 64 Конституції

України: «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження щодо прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, крім випадків, передбачених Конституцією України».

Слід зауважити, що встановлений у ч. 5 ст. 41 Конституції України формат крайнього обмеження права приватної власності у формі примусового відчуження, що має правовими наслідками припинення законних прав власника, залишає поза межами конституційного регулювання форми часткового обмеження права приватної власності, зокрема такі, як сервітутне або тимчасове. Ці питання безпосередньо не пов'язані з предметом даного дослідження, проте заслуговують на увагу з погляду системного вивчення проблеми. Зауважимо, що використання таких форм обмеження за певних обставин може бути більш доцільним. Крім того, деякі такі заходи визначені і в чинному законодавстві, наприклад, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачений військово-транспортний обов'язок, що здійснюється у формі тимчасового вилучення відповідних об'єктів власності, необхідних для потреб оборони (п. 3 ч. 1 ст. 15). Конституційною підставою для застосування таких обмежень можна вважати ч. 2 ст. 64 Конституції України, проте більш слушним було б передбачити можливість застосування часткового обмеження права приватної власності і в ч. 5 ст. 41 Конституції України, що відповідало б принципу системності конституційного регулювання відповідних суспільних відносин.

Із контексту положення ч. 5 ст. 41 Конституції України вбачається, що у системному зв'язку з принципом винятковості перебуває принцип суспільної необхідності щодо застосування заходів примусового відчуження об'єктів права приватної власності. При цьому обстоюємо позицію, що обґрунтованість таких заходів суспільною необхідністю з правової точки зору повинна мати конституційну природу, що спостерігається у тих випадках, коли необхідність вирішення суспільних справ апелює до кожного члена суспільства та водночас — до держави як зобов'язаного суб'єкта щодо вирішення певних суспільних завдань. Вважаємо, що такі випадки ідентифікуються за критерієм подання загальної значущості суспільних інтересів як справа усього Українського народу та позитивний конституційний обов'язок держави щодо їхнього забезпечення. До таких випадків суспільної необхідності слід віднести ті, що пов'язані із завданнями: захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (ч. 1 ст. 17); забезпеченням колективних екологічних прав, як-то: забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (ст. 16); збереження культурної спадщини та культурних цінностей народу (ч. 5 ст. 54, ст. 66). Очевидно, що застосування примусового відчуження об'єктів права приватної власності в аспекті завдань, визначених цими конституційними приписами, має конституційне обґрунтування.

Аналізуючи зміст ч. 5 ст. 41 Конституції України в аспекті закріплення принципу суспільної необхідності, встановлено, що використане для цих цілей формулювання «з мотивів суспільної необхідності», призводить до необґрунтованого його розширення за рахунок введення суб'єктивної складової для правової кваліфікації обставин об'єктивної дійсності, які можна кваліфікувати як суспільну необхідність [6, с. 284–287]. З метою удосконалення цього конституційного припису вбачається обґрунтованим слова «з мотивів» замінити словами «у разі» за контекстом.

Принцип суспільної необхідності примусового відчуження об'єктів права приватної власності в суспіль-

них інтересах слід також розглядати як складову принципу пропорційності обмеження зазначеного права. Принцип пропорційності встановлений у міжнародному праві як стандарт визначення допустимості та правомірності щодо застосування обмежень прав і свобод людини. Тож критерій суспільної необхідності є визначальним для встановлення певного обмеження за принципом пропорційності.

З цього приводу на увагу заслуговують відповідні правові позиції Конституційного Суду України. Так, у своїх рішеннях Суд звертає увагу на необхідність тлумачення відповідно до міжнародних стандартів допустимих обмежень прав і свобод громадян за принципом пропорційності з метою запобігання введенню законами не виправданих доцільністю обмежень (п. 5.3 мотивувальної частини Рішення від 12 червня 2007 р. № 2-рп/2007 [7]); врахування дійсної суспільної необхідності для з'ясування розмірності (пропорційності) обмеження (п. 3.4 мотивувальної частини Рішення від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 [8]); допустимість встановлення обмежень прав і свобод людини і громадянина виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним (п. 3.3 Рішення від 19 жовтня 2009 р. № 26-рп/2009 [9]).

Принцип пропорційності включає в себе також справедливість відшкодування (компенсації). Як зазначають експерти, така вимога щодо позбавлення особи майна або за інше втручання в її право власності існує в порядку презумпції [10, с. 6].

Згідно з міжнародними стандартами справедливості відшкодування за примусове відчуження майна у приватного власника в суспільних інтересах включає негайність, адекватність, ефективність компенсації. Такі критерії щодо здійснення відшкодування за примусове відчуження приватного майна передбачені двосторонніми інвестиційними договорами України, зокрема зі Словаччиною, Албанією, Боснією і Герцоговиною, Португалією, Іспанією, Австрією, Швецією, Італією та іншими державами. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України ці договори є частиною національного законодавства України. У зв'язку з цим встановлені ними вимоги мають узгоджуватися з конституційними приписами з цих питань та бути забезпеченими національними засобами правового регулювання.

Тож відповідні положення Конституції України заслуговують на аналіз з точки зору їхньої відповідності названим критеріям.

У ч. 5 ст. 41 Конституції України принцип компенсаційності одержав закріплення у формулюванні «відшкодування вартості» об'єктів, що примусово відчужуються. При цьому загальним правилом встановлені умови попереднього і повного відшкодування вартості, в умовах воєнного чи надзвичайного стану допускається наступне повне відшкодування вартості таких об'єктів.

Беручи до уваги те, що критерій негайності відшкодування зазвичай визначають як виплату компенсації не пізніше дати відчуження майна (якщо сторони не домовились про інше), вважаємо, що закріплений Конституцією України принцип попереднього відшкодування, у тому числі з відповідним застереженням в порядку ч. 2 ст. 64 Конституції України щодо винятку з нього в умовах воєнного чи надзвичайного стану, відповідає такому критерію.

Поряд із цим положення ч. 5 ст. 41 Конституції України в частині призначення «повного відшкодування вартості об'єкта», що примусово відчужується, потребує правової оцінки стосовно його відповідності критерію адекватності такого відшкодування.

Критерій адекватності відшкодування зазвичай визначають як «еквівалент справедливої ринкової вартості» безпосередньо перед тим, коли були здійснені дії по

експропріації або коли про неї стало відомо (залежно від того, що сталося раніше) з нарахуванням відсотків з дати вилучення до моменту остаточного розрахунку. Як бачимо, порівняно із цим визначенням Конституцією України встановлено більш вузькі параметри для призначення відшкодування.

За загальними правилами відшкодування в повному обсязі включає реальні збитки, тобто збитки, яких особа зазнала у зв'язку з втратою майна, а також упушену вигоду — доходи, які вона могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене чи обмежене (п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК України). Утім, декларує в Конституції України принцип повного відшкодування за примусове відчуження об'єктів права приватної власності в суспільних інтересах, його зміст одночасно зводиться до відшкодування вартості майна, тобто відшкодування реальних збитків власника, щодо якого застосовано такі заходи, що також не відповідає загальній концепції повного відшкодування. Тож положення ч. 5 ст. 41 Конституції України в частині визначення відшкодування власникові за примусове відчуження його майна в суспільних інтересах потребує вдосконалення щодо належного закріплення принципу адекватності такого відшкодування. Цього можна досягти, замінивши в ньому слова «їх вартості» словами «збитків власнику».

Стосовно закріплення принципу ефективності відшкодування, який в узагальненому змісті означає форму відшкодування (розрахунку) за примусово відчужене у приватного власника майно, що найбільш повно відповідає його інтересам, на наш погляд, в Конституції України це питання слушно віднесено на рівень законодавчого регулювання. Це одержало свою фіксацію у формулюванні ч. 5 ст. 41 Основного Закону про те, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосовано лише в порядку, встановленому законом. Вважаємо, що саме порядком здійснення таких заходів має визначатися форма відшкодування (що за його вибором може бути грошовою чи натуральною) та умови розрахунку із власником за примусове відчуження у нього майна. В основу ж такого спеціального закону мають бути покладені конституційні принципи примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю.

Виходячи з юридичних властивостей категорії «примус», що в сенсі ч. 5 ст. 41 Конституції України слід кваліфікувати як державний імперативний акт припинення законних прав приватного власника, що здійснюється в суспільних інтересах, на наш погляд, дане положення заслуговує на конкретизацію у питанні визначення подальшого юридичного статусу такого майна відповідно до цілей, що зумовили його примусове відчуження. Очевидно, що правовим наслідком примусового відчуження об'єкта права приватної власності в суспільних інтересах має бути перехід такого майна у публічну власність. Тому видається слушним на конституційному рівні зафіксувати юридичну конструкцію «примусове відчуження об'єктів права приватної власності в державну чи комунальну власність». На наш погляд, таке формулювання забезпечить однозначність у питанні визначення форми власності, в яку передається таке майно, а відповідно слугуватиме додатковою юридичною гарантією дотримання балансу приватних і публічних інтересів у разі застосування таких заходів.

На підставі узагальненого аналізу положень Конституції України, що стосуються примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю, можна зробити такі висновки. В основному в Конституції України системно закріплено принципи, що забезпечують розвиток конституційної моделі такого примусового відчуження, її стабільність

та правовий баланс приватних і публічних інтересів. Деякі конституційні положення потребують удосконалення, що сприятиме посиленню конституційних гарантій права приватної власності у разі такого відчуження

та розвитку конституційного формату законодавчого забезпечення інституту примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційне право України / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К., 2002. – 544 с. –
2. Селиванов А., Стрижак А. Вопросы теории конституционного правосудия в Украине: актуальные вопросы современного развития конституционного правосудия. – К., 2010. – 272 с.
3. Рабінович П., Гончаров В. Охорона Конституції України засобами конституційного судочинства // Право України. – 2011. - № 6. – С. 105-112
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про електроенергетику" (справа про електроенергетику) від 12 лютого 2002 р. № 3-рп/2002 // Вісник Конституційного суду України - 2002 р., № 1, стор. 19
5. Гладуняк І. Конституція як основа формування та реалізації державної політики / І. Гладуняк // Віче. – 2007. – № 21–22. – С. 11–12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/733>.
6. Клименко О. До проблеми визначення суспільної необхідності як конституційно-правової категорії / О.Клименко // Право України. – 2011. - № 8. – С. 283-289.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI "Заключні положення" Закону України "Про політичні партії в Україні" (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12.06.2007 № 2-рп/2007 // Офіційний вісник України від 03.08.2007 р.- 2007. - № 54. - С. 90
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства "Кіровоградобленерго" про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) від 20.06.2007 № 5-рп/2007 // Офіційний вісник України від 13.07.2007 р.- 2007. - № 48. - С. 116.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України "Про вибори Президента України", "Про Державний реєстр виборців", "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України" та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України) від 19.10.2009 № 26-рп/2009 // Офіційний вісник України від 02.11.2009 р.. – 2009. - № 82. - С. 56.
10. Право власності за Європейською конвенцією з прав людини / [Аїда Гржич, Звонімір Магата, Матія Лонгар, Анна Вілфан]. – К.: Фенікс, 2007. - 56с.